

Капалбаев О.Э.

КЫЛЫМ КАРЫТКАН КАНДАГАЙ

Капалбаев О.Э.

КАНДАГАЙ ПРОШЕДШИЙ СКВОЗЬ ВЕКА

O.E. Kapalbaev

KANDAGAY IS THE PAST THROUGH THE CENTURY

УДК: 391.1

Макалада кыргыз элинин байыркы мезгилдерден бери согуш учурунда, ат оюндарында жана аш-тойлордо өзгөчө мамиле кылып кийип келе жаткан кандагай шымы тууралуу каралат. Байыркы кыргыздардын түшүнүгүндө, кандагай кийген адамга күч берүүчү, колдоочулук мааниге ээ болгон. Ошондуктан көбүнчө урууларда, эрөөлдөрдө, намыс талашкан эңиш-күрөштөрдө пайдаланылып келген. Кандагай жасалган жаныбардын териси көчмөн элдердин диний түшүнүгүндө негизги орунду ээлеп келгендиги дагы эске алынган.

Негизги сөздөр: кыргыз эли, кандагай, диний түшүнүк, өзгөчөлүгү, көчмөндөр.

В статье рассмотрено особое значение и отношение в истории и жизни кыргызского (кочевого) народа к кандагаю (брюкам, специально изготовленным из кожи особой выделки), которые на протяжении многих времен мужчины кыргызского народа одевали для участия в войнах, скачках, праздниках и поминальных обрядах. В поверьях древних кыргызов говорится о том, что надевший эти брюки человек, обладал особой силой и покровительством. Поэтому кандагай надевали в основном для участия в сражениях, в национальных состязаниях на силу и ловкость, единоборствах. При изготовлении кандагай использовали шкуры диких козлов, достигших определенного возраста. В статье показано, что этот атрибут имеет ценную значимость в культуре кочевых народов.

Ключевые слова: кыргызский народ, кандагай, религиозное понятие, особенности кочевников.

The article considers the special significance and attitude in the history and life of the Kyrgyz (nomadic) people to kandagay (trousers made from special leather), which for many times the men of the Kyrgyz people wore to participate in wars, races, holidays and funeral rites. In the beliefs of the ancient Kyrgyz people it is said that wearing these pants man, had a special power and patronage. That's why, the kandagay were worn mainly for participation in battles, in national competitions for strength and agility, single combats. In the manufacture of kandagay, skins of wild goats that reached a certain age were used. The article shows that this attribute has a valuable significance in the culture of nomadic peoples.

Key words: kyrgyz people, kandagay, religious concept, nomadic features.

Кыргыз элинин улуттук баалуулуктарынын ичинде кийим-кечектер (сырт кийимдер, эт кийимдер, бут кийимдер) негизги орунду ээлеп, элдин, улуттун калыптанышын аныктаган. Ошол эле учурда алардын өнүгүп-өсүү деңгээлин көрсөтүп турган маанилүү көрсөткүчтөрдүн бири катары кабыл алуу керекTM. Ар бир улуттун кийими алардын жашаган географиялык жайгашуусуна, жаратылыштык өзгө-

чөлүктөрүнө жараша жасалган жана өнүгүп турган [1, 88-б.; 6, 165-б.]. Ошол эле учурда кийимдер этномаданий алакалардын негизинде алардын аталыштарында, жасалаштарында, колдонгон ыкмаларында дагы айрым өзгөрүүлөр же толуктоолор болуп турган.

Мына ошондой кийимдердин бирине кыргыздар байыркы мезгилден бери колдонуп келген кандагай шымын алсак болот. Кандагайдын жасалышы кенен, согончокко жете узун, кашатынан карышча жери эки катталып, шырылып, тигиштерине башка түскө боёлгон жаргактан милте коюлуп, кош тарамыш менен тигилген. Кашатына тигилген бүгүшкө кайыштан ычкыр өткөрүлгөн. Бул шымдар өзүнүн өтө сапаттуулугу менен айырмаланган. Кандагай атчан адамдардын кийип жүрүүсүнө өтө ыңгайлуу болгону менен жөө басып жүргөн адамдар үчүн өтө ыңгайсыздыкты жараткан [3, 117-б.]. Ошондуктан дүйнөлүк окумуштуулар шымдын жаралышы алгачкы ирет Борбордук Азиядагы көчмөн элдерде, анын ичинде жылкыны колго эрте үйрөткөн көчмөндөрдө пайда болуп, кийинчерээк гана отурукташкан элдерге өткөндүгүн моюнга алышкан.

Биз, кандагай шым тууралуу илимий эмгектерден азыраак гана маалыматтарды жолуктурабыз. Кездешкен маалыматтарда кандагай шымын пайдаланышкандыгы жөнүндө кыскача гана маалымат берилгени менен анын жасалышы, өзгөчөлүктөрү туурасында эч кандай сөз кылынбайт.

Кыргыз элинин алгачкы этнограф-тарыхчысы Белек Солтоноев: Багыштын терисинен жасалган кандагай шымын колдонгонго чейин кыргыздар тоо текенин же эчкинин, аркар-кулжанын терисинен жасалган шымдарды пайдаланып келишкендиги маалым. Ал көбүнчө *теке шым, кең багалек келбер шым*, айрым учурларда *жаргак шым* деп аталган [15, 12-б.], – деген кыскача маалыматын калтырган. Бул жерде көрүнүп тургандай, баатырдык, эпикалык доорлордо багыштын терисинен жасалган же кандагай деп аталган баатырдык шымдарды эпостордон гана кездештирип, ал эми кийинки кеч мезгилдерде көп кездештире бербейбиз. Мүмкүн мунун сыры кандагай шым, күрөөкө тондор өзүнүн мурунку тотемдик күчүн жоготуп, элдин ишениминде көп сакталбай калгандыгында дагы болушу мүмкүн.

Кыргыздардын «кандагайы» моңголдун «кандагасы» [16, 372-б.; 8, 138-б.] – багыш деген атка түздөн-түз байланышкан [1, 99-б.], – деген котормо-

лор, түшүндүрмөлөр көптөгөн сөздүктөрдө, эмгектерде жолугат.

М.Толубаев өзүнүн «кандагай» тууралуу макаласында анын маанисин карап жатып, эвенк жана манчжур тилдеринде «кандагаа», «кандахан», байыркы монгол тилинде «кандагаа», «кандахан», ал азыркы монгол тилинде «хандагай», бурят тилинде «хандахай» бүгүнкү мезгилде да багыш деп ата-лаарын белгилейт.

Андан сырткары азыркы мезгилдеги Тувада Кандагайты деп аталган аймак бар. Эгер мааниси менен которсок «багыштуу жер» деп которулат. Ошентип кандагай сөзү монголдордо багышты, якуттарда токойдун жана жаныбарлардын колдоочусун, тувалыктарда аймактын аталышын, ал эми кыргыздарда баатыр жоокерлердин шымын түшүндүргөн [17, 107-б.], – деген оюн айтат. Жогорудагыдан көрүнүп тургандай кандагай көпчүлүк элдерде тирүү жаныбардын өзүн түшүндүрсө, ал эми кыргыздарда баатырлардын териден жасалган шымы кандагай деп аталган.

Бул боюнча профессор Макелек Өмүрбай дагы өзүнүн изилдөөлөрүндө: «Кандагай» деген уй-бугу-багыш түрүндөгү жаныбар болгон. Анын терисинен ийленип жасалган баатырлардын шымын кандагай деп аташкан. Кандагайдын териси абдан калың жана бышык болуп, андан үртүк, саадак, кээде тонго тыш жасоого да колдонулган. ... Кандагай шым жөн эле тери шым болуп калбай, анын багалектерине кундуздун терисин кармаган көркөм шым [9, 472-б.], – деген маалыматын берет. Демек, багыштын терисинен бир гана шым жасалбастан согуштук жана коргонуучу курал-каражаттар дагы жасалгандыгы белгилүү болуп жатат.

Ошондой эле профессор А.Муратов да: «Манас» эпосунда тери кийимдери баатырларды көп жолу өлүмдөн сактайт, ургаачылардын узчулугун сындан өткөрөт, согушта жеңүүдө дал ушул кийимдер себепчи болуп берет. Алсак, кандагай шым чоюлса айрылбайт, бош турганда жайылбайт, «тартып көрсө чоюлат, кое берсе жайылат» [13, 65-б.], – деп кандагай шым биринчиден, коргонуучу курал, экинчиден согушта жеңишке жетүүгө себепкер ыйык буюм катары сыпатталса, үчүнчүдөн, уз аялдардын мыктылыгын сынаган көркөм буюм катары сыпатталып жатат.

Ал эми Сагынбай Орозбаковдун «Манас» вариантынын түшүндүрмөсүндө кандагай тууралуу төмөндөгүдөй маалыматты кезиктиребиз: Кандагай – тоо текенин, багыштын ж.б. терисинен жасалып, баатырлар, балбандар жоого, балбан күрөшкө, эр сайышка, оодарышына кийиш үчүн тигилген шалбар шым. Калың териден, булгаарыдан жасалып, жоо куралы өтпөй турган согуштук ат жабуу да кандагай деп аталат. Кээде калың тигилген жоо кийимдери, чарайна соот деп аталган [12, 541-б.]. Демек, жогорудагы маалыматка таянып, кандагай шымынын жаралышы байыркы Энесай кыргыздарынын маданиятына барып такалаарын так айтууга болот. Себеби багыш токойлуу, саздуу жерлерге байыр

алган жаныбарлардын катарына кирип, Теңир-Тоонун климаты, жаратылышы алардын табиятына туура келген эмес. Балким, башка кошуна элдер менен болгон этномаданий байланыштардан негизинде дагы кириши толук ыктымал. Же болбосо кандагай шым деп атап олтурбастан багыш шым, теке шым, кулжа шым ж.б. деп атап коюшмак. Анткени кандагай шымы боюнча эң мыкты тарыхый-этнографиялык булак катары таанымал болгон «Манас» эпосунда төмөндөгүдөй сүрөттөлөт:

... Катыным чоркок киши эле / Кылдыратып көтүмө / Кылып берген иш эле / Арык эчки териси / Атасынын көрүсү / Ашаткыга жатыптыр / Чыгы менен катыптыр / Ийи катып калыптыр / Кылдыр ийлеп салыптыр / Арбак урган дөө Жолой / Ат көтөрбөс жөө Жолой / Аласынан албасын / Айра тартып салбасын / Ал да болсо абаңкы / Абийири кетип калбасын! / [10, 200, 201-б.], – дейт. Бул жерде көрүнүп тургандай Хан Кошойдун, Алп Кошойдун баатырдык шымы эчкинин терисинен жасалып, анысы дагы малмада көбүрөөк жатып калгандыктан, туз күйгүзүп, ошондой эле чала ийленген теринин сапаты өтө начар болуп калгандыгы жөнүндө айтылып жатат. Чала ийленген тери кийип жүрүүгө ыңгайсыздыкты жаратуу менен күч келип кеткен учурда чарт айрылып кетиши дагы мүмкүн болгон.

... Кандагай мага таап берчи деп / Чоюлса токтоп айрылбас / Бош турганда жайылбас / Тартып көрсө чоюлган / Кое берсе жыйылган / Кылдай өөнүн байласа / Адамдын бели кыйылган / Кандагай калкта барбы деп [10, 201-б.], – деп чыныгы кандагайды таап берүүсүн өтүнүп жатат. Себеби ал канчалык чоюлганы менен кайра өз ордуна келип, көлөмүн жана тышкы түзүлүшүн жоготпой, күрөшүп жаткан адам чоюп-жулкуганы менен айрылып же жулунуп кеткен эмес. Ошондой эле теринин калыңдыгы жана бышыктыгы гана маанилүү ролду ойнобостон анын жыдытылышы, ийлениши, бычылып-тигилиши дагы өтө чоң ролду ойногондугу баса белгиленип жатат.

... Сырты кара, зоо теке / Абыкени баш кылып / Алтымыш мерген аткарып / Териге залал кылдырбай / Бир-бир көзгө аттырып / Даңдун-Баштын текеси / Териси калың деп угуп / Даңдуң тоонун тоо теке / Териси калың бир эли..., – деп башка тоолордогу текелер эмес, Даңдун тоонун текелеринин терисинен кандагай шымынын жасалгандыгы өзгөчө баса белгиленип турат. Бул жерде шымдын аталышы гана «кандагай» деп аталып, анын жасалган жердиги текенин териси экендиги айкындалып жатат. Демек, текенин териси багыштын терисинин калыңдыгы менен бирдей болгондугун так көрсөтүүгө болот. Болгону бул жерде багыштын тотемдик ишеними жогору экендиги менен айырмаланса керек. Же болбосо кыргыз элинин улуттук оюмдарында теке мүйүз, кочкор мүйүз, кулжа, аркар мүйүз, уй мүйүз, бугу мүйүз оюулары кездешкени менен багыш мүйүз оюусун азырынча кездештире элекпиз.

... Кургатканда терисин / Күндүн көзүн чалдырбай / Кургатканын кундуйтуп / Ак сандыкка каттырып / Ашаткысын эринбей / Аярык менен

Каныкей / Жез челекке жаткырып / Алма кабык алдырып / Алты ай малма салдырып [10, 208-б.], – деп кандагай шымынын жасалышы далилдүү ыкмаларда айтылып жатат. Терини ашатуу, кургатуу, малма салуу өтө маанилүү иштерден болуп саналат. Себеби тери күнгө кургаган учурда өтө катуу кургап калса, анын сапаты төмөндөп кеткен. Кургаган терини кайра жибитиш үчүн сууга салуу керек болуп калат. Ошондой эле малма дагы бир нече түрдө жасалган. Алсак, малманы жасоодо айран, талкан, кебек, чопо, акиташ ж.б. колдонулган. Ал эми кандагайды жасоодо алманын кабыктары пайдаланылгандыгын жаңылык катары кабылдоого болот [5, 5-б.]. Алманын кабыгы теринин жытын өзгөртүшү, сапатын көтөрүшү жана таза иштелиши менен айырмаланышы мүмкүн.

... Ийи чала калат деп / Алтымыш беш балбанды / Алым салып ийлетип [11, 94-б.], – деп ийленген теринин эң жогорку сапатына, көнгө жетиши үчүн талкууга салгандан сырткары балбан билектүү жигиттерди маңдай-тескей буттарын бири-бирине тептирип олтургузуп коюп, тартып-чоюу аркылуу дагы ийлеттиришкен. Терини чоюу дагы өзүнүн эрежеси менен тегерете, бир салмакта, тегиз иштелген. Андай болбогон учурда теринин бир жери калың, башка жери жука болуп сапаты начарлай түшөт. Ийдин чегине жеткен көн колго жагымдуу болуп калат. Андан сырткары өрмөктүн кылычы, токмок же атайын жасалган союлдар менен дагы тегиз, жумшак жерге кабатталган булгаарыны сабоо жолу менен дагы ийге алышкан.

... Жеке башы бир шымдын / Жети тайлык баркы бар [11, 95-б.], – деп, албетте, жасалган кандай буюм болбосун анын наркы бычылган. Буюмдун баасына жараша ага жумшалган эмгек, анын кадыр-баркы жана орду аныкталган. Эгерде кандагайды бүгүнкү күндүн наркы менен баалай турган болсок, тайдын орточо баасы 30 миң сомду түзсө, кандагай шым 210 миң сомго бааланмак.

Кандагай шымы тууралуу советтик белгилүү этнограф К.Антипина төмөндөгүдөй өтө кызыктуу маалыматты келтирет: Аксакалдардын айтуусу боюнча, теке шым үйлөнүү-үлпөт тойлордо, көк бөрү оюндарында жана мергенчилик учурунда кийилген. Анын баасы аттын баасына барабар болгон [2, 223-б.]. Демек, теке шым жалаң гана согуш, кармаш учурунда гана кийилбестен салтанаттуу күндөрү дагы кийилгендигин белгилүү болуп жатат. Ал эми анын баасын бүгүнкү күнгө которсок 70-80 миң сомдун тегерегине жетмек экен. Бул маалымат «Манас» эпосунда айтылган маалыматка өтө жакын экендигин белгилөөгө болот.

Дагы бир эске алуучу жагдай, кыргыз уруу бирикмелеринде, уруктардын аталышында багыштын аты менен аталган бир нече урууларды дагы мисалга тарта кетели. Мисалы, багыш, сарыбагыш, карабагыш, чоңбагыш, акбагыш, көкбагыш, арык багыш, жыланач багыш, үч багыш, куу багыш ж.б. уруу, уруктар бүгүнкү мезгилде да көп жолугат.

Багыш уруусу болуп аталып калуулары боюнча профессор О.Каратаев төмөнкүлөргө токтолот: Этникалык аталыштын параллелдери кыргыздардан чоң багыш (сол канат), сары багыш (оң канат), кара багыш (адигине уруулук тобу), ак багыш (тыным-сейит), куу багыш, кызыл багыш формаларында кездештирүүгө болот. Биздин пикирде, жогоруда аталган «багыш» деген энчилүү атка байланышкан уруулар, уруктар байыркы жана орто кылымдардагы күч-кубаттуу багыш уруусунун бөлүктөрү болуусу мүмкүн. Ак, кара, сары, куу ж.б. түстөр эски доорлордо жашап өтүшкөн түрк-монгол тилдүү элдерде, анын ичинен кыргыздарда жердин географиялык багыттарын аныктаган [7, 30-б.].

Демек, уруунун багыш аталышы тотемдик ишенимдеринен, дүйнө таанымдарынан, жашоо-тиричилигинен сырткары алардын аймактык жайгашууларын дагы көрсөткөн.

«Багыш» сөзү тууралуу окумуштуу С.Закировдун «Кыргыз санжырасы» китебинен: «Чагатай кыргыздардын турган жерин багышка (аймакка) бөлгөн»; «Алтын Ордого – 92 багыш карап турган экен» [4, 80-б.] – деген кызыктуу түшүнүктү кездештерибиз. Бул жерде «багыш» сөзү: «аймак же область» дегенди түшүндүрүп турат.

Дегеле байыркы кыргыз эли эмне себептен багышка өзгөчө көңүл буруп келген? Артыкчылыктарына азыраак токтолуп өтөлү: Багыш башын бурбай туруп эле жака-белин көрө алат жана аркасында кыймылдаган нерселерди байкап коёт. Анын жыт билүү органы да жакшы өрчүгөн. Адистердин айтуулары боюнча, багыштын эки таноосу бири-биринен алыс жайгашкандыктан, ал бир нерсенин кайсы жерде экенин так аныктай алат. Багыштын кулагы да жакшы угат. Дабыш каяктан чыкса, кулагын ошол жакка бура алат. Ал башка багыштын үнүн 3 километр алыстыктан угуп коёт [18]. Ошондуктан алар токойдун төрөсү катары белгилүү. Ошентип багыштын башка жаныбарларга салыштырмалуу көптөгөн артыкчылыктарына жана анын сырдуу сын-сапатына карата өзүлөрүнүн колдоочусу, сактоочусу катары кабыл алышкан.

Алтай элдеринин кийим-кечектерин изилдеген окумуштуу Л.Потапов: Алтайлыктардын эркектеринин кийим-кечесинин ичинен кыргыздардын кулундун же эликтин терисинен жасалган жайкы тыш кийимине өтө жакыны «дрьаргак», анан эликтин терисинен аңтара тигилип, тондун үстүнөн кийилүүчү «дыака» кийимин кийишкен. Кыргыздар дагы даакы кийип жүрүшкөн. Алар малдын (бөтөнчө тоо эчкисинин жана эликтин) жүнү жыдытылып иштелген терисинен шым кийишкен. Шымдардын бычылышы, башка бөлүктөрүнөн айырмаланып, тигилерде да, буларда да бирдей болгон [14, 15-б.; 1, 98-б.], – деп алтайлыктардын дагы жапайы жаныбарлардын терисинен шым жасашкандыктарын, алардын жакындыктарын белгилеп өтөт.

Жыйынтыктап айтканда, байыркы кыргыз тилдүү элдердин көпчүлүгү жапайы жана үй жаныбарларынын терилеринен жогорку деңгээлде ийленип

жасалган, көркөм оюулар түшүрүлгөн шымдарды пайдаланып келишкендиги археологиялык, этнографиялык тарыхый булактардан бүгүнкү мезгилде да далилденип жатат. Алардын негизги айырмачылыктары терини иштетүү ыкмаларында, аталыштарында гана байкалганы менен негизинен окшош жана өтө жакын экендигин баса белгилөөгө болот.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Котор. С.Мамбеталиев, Д.Сулайманкулов, С.Макенов. – Б.: «Кыргызстан – Сорос» фонду, 1999. – 896 б.
2. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. – Фрунзе: Изд-во Академии наук Киргизской ССР, 1982. – 288 с.
3. Бромблей Ю.В., Марков Г.Е. Этнография. – М.: «Высшая школа», – 1982. – 320 с.
4. Закиров С. Кыргыз санжырасы. – 2-бас. – Б., 2013. – 412 б.
5. Капалбаев О.Э. Автордун талаа материалы. №2, Ош обл., Чоң Алай району, 2016. – 25 б.
6. Капалбаев О.Э. Кыргыз элинин улуттук сыймыгы – көөкөр // Республиканский научно-теоретический журнал. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №1, 2017. – Б. 165-168.
7. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. – Б.: КТМУ, 2003. – 265 б.
8. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк: 5100 сөз / Башкы ред. Б.Ө.Орузбаева, – Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1986. – 424 б.
9. Макелек Өмүрбай уулу Кармыштегин. «Манастын» акылы. – Б.: «Улуу тоолор». – 2016. – 616 б.
10. Манас. 3-китеп. С.Орозбаковдун варианты. Кыргыз ССР Илимдер академиясы, Тил жана адабият институту. – Фрунзе: «Кыргызстан», 1981. – 348 б.
11. Манас. 4-китеп. С.Орозбаковдун варианты. Кыргыз ССР Илимдер академиясы, Тил жана адабият институту. – Фрунзе: «Кыргызстан», 1982. – 360 б.
12. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу: 4-китеп. С.Орозбаковдун варианты / Сүрөтчүсү А.Акматов. – Б.: Кыргызстан. 1997. – 612 б.
13. Муратов А. «Манас» эпопеясындагы кыргыздардын физикалык жана химиялык элдик билимдери // «Манас» ааламы Манастаануу-фольклортаануу илимий журналы №2. – Б.: Турар, – 2016. – Б. 65-71.
14. Потапов Л.П. Одежда алтайцев, Сб. МАЭ, т. XII. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – Вып.13. – С. 5-59.
15. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы / Жооптуу редактору: А.Ч.Какеев. – Б.: АРХИ, 2003. – 448 б.
16. Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимологическому словарю / Под ред. В. И. Цинциус. – Ленинград: Издательство "Наука". – 1975. – Л.: Наука, 1975. – 484 с.
17. Толубаев М. О значении слова «кандагай» из эпоса «Манас» // Эпос «Манас» как историко-этнографический источник. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса «Манас». – Бишкек, 1995. – С. 107-109.
18. www.jw.org/ky/адабияттар/журналдар/g201303/

Рецензент: д.и.н., профессор Жоошбекова А.Р.